

De laatste Jood van Rotterdam

ERNEST CASSUTTO

Moria, een fonds van
Importantia Publishing

Copyright © 2001 Purple Pomegranate Productions, USA. Translated with permission. This book was first published in the United States by Purple Pomegranate Productions, a division of Jews for Jesus, with the title of *The Last Jew of Rotterdam*.

Copyright Nederlandse vertaling © 2005 Importantia Publishing.

Vertaald door Henriët A. Ferguson.

Vormgeving cover: Paige Saunders (aangepast door Henk Noppe)

Vormgeving binnenwerk: Peter F van der Schelde

Uitgave:

Moria, een fonds van
Importantia Publishing
Postbus 9187
3301 AD Dordrecht
Nederland
tel. 078 - 6146077

www.importantia.com
www.importantia.com/cassutto

ISBN 90 6659 045 9

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this work may be reproduced in any form by print, photoprint, microfilm or any means without written permission of the publisher.

INHOUD

Voorwoord door Moishe Rosen	5
Voorwoord door Vera Schlamm	9
1. 1941: Den Haag	11
2. 1925: Bandoeng	13
3. 1931	19
4. Verhuizen	21
5. Vader	29
6. Zomer 1941: Amsterdam	33
7. God?	37
8. Nieuwe school	41
9. Vragen	43
10. Barry	49
11. Uitnodiging	51
12. Antwoorden	55
13. De ster	61
14. November 1942	73
15. Bezoek	81
16. Verlies	85
17. Verjaardag	89
18. Vrienden	97
19. Grietje	99

20. Westerbork	107
21. Fout	109
22. Arrestatie	113
23. Amersfoort	121
24. Hazerswoude	125
25. Gast	129
26. September 1944	131
27. Gevangenis	141
28. Mei 1945	151
29. Vrij	159
30. Henri	163
31. Max	167
32. Liefde	173
Nawoord	187
Dankwoord	193

1941

DEN HAAG

Ik werd wakker doordat er iemand op mijn deur stond te bonken. Ik hoorde geschreeuw. Eerder verward dan bang sprong ik uit bed en strompelde naar de woonkamer om te kijken wie of wat al die herrie maakte.

Het was de Gestapo. Ze drongen ons huis binnen en brulden om mijn vader.

‘Isaïc Cassutto!’, schreeuwde Herr Fischer, het hoofd van de Gestapo. Hij keek me dreigend aan. ‘Waar is je vader?’, brulde hij.

Ik stond daar doodstil, mijn benen en tong verlamd van schrik. Herr Fischer was berucht in Den Haag. We noemden hem de ‘jodenvisser’ omdat Fischer ‘visser’ betekent.

Mijn vader en moeder kwamen op het geluid af en renden de kamer binnen. ‘Isaïc Cassutto, je hebt drie minuten om een koffer te pakken en met ons mee te komen,’ blafte Herr Fischer tegen mijn vader, die hem even aanstaarde en toen wat eigendommen bij elkaar zocht.

Mijn moeder kon zich niet beheersen en riep: ‘Dat is onmenselijk! Hoe denkt u dat iemand in drie minuten een koffer kan pakken!’

Mijn vader had nog net tijd om zijn jas te grijpen toen Herr Fischer hem bij zijn arm greep en naar de deur duwde.

‘Waar brengt u hem heen?’, wilde mijn moeder weten. De Gestapo weigerden antwoord te geven. Ze liepen haar

voorbij alsof ze niet bestond en duwden mijn vader de deur uit naar een gereedstaande politiewagen.

In drie minuten was mijn vader verdwenen. Mijn moeder en ik bleven alleen in de woonkamer achter.

‘Moeder, ze kunnen hem toch niet zomaar meenemen?’, vroeg ik verbaasd.

‘Ja Ernie, ik denk het toch wel,’ zei ze, terwijl de tranen in haar ogen sprongen.

Voor misschien wel de duizendste keer wenste ik dat we nooit naar Nederland waren verhuisd.

1925

BANDOENG

Rusttijd! Zoals de meeste mensen die op ons erf in Bandoeng in Nederlands Indië woonden, was ik dol op de twee uur middagrust tijdens de heetste uren als er niet gewerkt werd. Maar terwijl de meesten die tijd gebruikten om te rusten of na te denken, zag ik mijn kans schoon om avonturen te beleven. Ik was zes jaar oud en het eiland Java was mijn speeltuin.

Deze middag ontsnapte ik weer uit mijn ouderlijk huis. Ik holde naar het station. Voor zes cent kocht ik een retourtje naar de buitenwijken van Bandoeng. Ik sprong op de open wagon die ik deelde met een massa Indonesiërs en een stel schapen, eenden en kippen. De trein trok op en ik keek naar het landschap. 'Indië moest wel de allermooiste plek op aarde zijn', dacht ik, ook al was ik nog maar een keer uit het land weg geweest, toen ik nog te klein was om het me te herinneren.

In Nederlands Indië weerkaatst de oceaan het zonlicht en het schittert op de rivieren die zich door de bergen naar de zee slingeren. Er zijn overal bloemen, als felle plekken kleur geschilderd op een doek van groen gras en blauwe hemel. Het weelderige tropische regenwoud omringt je en de lucht is altijd vochtig, warm en vervuld van de geuren van specerijen.

Er kwam een inlander door het middenpad van de wagon met een draagbaar restaurant op zijn schouders. Het water

liep me in de mond bij de geur van het kruidige eten dat hij te koop had. Mijn moeder had me vaak genoeg verteld dat ik deze verkopers en hun waren uit de weg moest blijven. Hoewel mijn ouders al bijna tien jaar in de Oost woonden, bleef mijn moeder wantrouwig tegenover de plaatselijke methoden van voedselbereiding. ‘Ze koken hun water vast niet’, zei ze telkens weer tegen mij. ‘Let op mijn woorden, als je dat eet word je ziek.’ Haar waarschuwingen klonken in mijn gedachten, maar ik kon de verleiding niet weerstaan. Ik gaf eraan toe en kocht een bakje rundvlees met kerrie. Het was heet en scherp en ik voelde me een hele kerel.

Die nacht veranderde mijn opgetogenheid echter in spijt zodra ik de eerste krampen van de buikloop voelde. Moeder had vast gelijk, dacht ik, terwijl ik de volgende dagen kronkelde van de pijn. Ik vertelde mijn ouders niet hoe ik aan die buikloop was gekomen, alleen vermeed ik na deze episode de trein (en het voedsel dat ze daar verkochten) een hele tijd. Maar mijn liefde voor Indisch eten werd er geen greintje minder om.

Op een middag kreeg ik tijdens de rust een ander idee. Ik vertrok naar de zeven kamers naast onze veranda. Daar woonden de bedienden. Ik zeurde Kokkie, onze kokkin, aan haar hoofd om een bepaald soort Indisch eten voor me klaar te maken. ‘Weet je zeker dat je maag daar tegen kan, Ernie?’ vroeg ze met een glimlach. Ik vertelde haar over mijn eerdere ervaring, maar verzekerde haar dat dat erg lang geleden was. Ik nestelde mij in mijn stoel. Kokkie praatte terwijl ze kookte en onderhield me met prachtige Indische folkloristische verhalen, zoals het verhaal van Sangkoeriang die verliefd werd op zijn eigen moeder Dayang Soembi. Toen zijn moeder beseftte dat ze niet met haar eigen zoon kon trouwen, zei ze dat ze alleen met hem wilde trouwen als hij vóór de zon opkwam een meer met een boot erop zou bouwen. Ze dacht dat hij die taak nooit zou kunnen volbrengen, maar toen het leek alsof het hem toch zou lukken, zorgde ze ervoor dat de zon extra vroeg opkwam. Volgens

de plaatselijke folklore werd de zoon daar zo kwaad over dat hij zijn boot liet omslaan. Die veranderde in de vulkaan Tangkoebanprahoe.

‘Willen jij en Max me helpen met koffiezetten?’, vroeg Kokkie toen ze haar verhaal uit had. Ik holde weg om mijn oudere broer Max te halen. Hoewel hij maar viereneenhalf jaar ouder was, leek Max mij het toppunt van wereldwijsheid. Hij wist iedereen voor zich in te nemen en hij had een talent voor kwajongensstreken dat veel indruk op mij maakte. Maar niet op mijn vader!

Ik trof hem op zijn kamer aan. ‘Max, Kokkie vraagt of we helpen koffiezetten,’ zei ik enthousiast, want ik wist dat hij het net zo leuk vond als ik om koffiebonen in de handmolen te gieten. Maar hij haalde zijn schouders op.

‘Wat is er?’

‘Ik geloof dat vader nog kwaad op mij is’, zei hij somber.

‘Om die kat?’, vroeg ik. Max knikte. Een paar dagen daarvoor had vader besloten een bezoekje aan onze school te brengen. Max wist dat niet en had een kat in zijn lessenaar verstopt. Halverwege de les sprong de kat uit de lessenaar weg. De hele klas stond op stelten. Onze juffrouw gilte, de andere kinderen kregen de slappe lach, maar onze vader kon het niet leuk vinden. Toen hij ons had thuisgebracht, zei hij niets tegen ons, maar ging meteen bij het raam staan. Als vader echt boos was, had hij de gewoonte uit het raam te staren met zijn handen op zijn rug. En als hij héél erg boos was, floot hij daarbij. Hij zei niets, maar stond daar alleen te fluiten. We wisten dat we hem dan beter met rust konden laten.

‘Kom op’, zei ik tegen Max, ‘ik weet zeker dat het nu wel over is.’ Dus gingen we Kokkie helpen met de koffie. De bonen waren vers en toen Kokkie de koffie zette doordrong de rijke geur het hele huis.

‘Hier’, zei Kokkie tegen Max, ‘zou jij dat niet eens aan je vader brengen?’ En met een glimlach overhandigde ze hem een kopje van het brouwsel. Max liep voorzichtig naar de veranda waar mijn vader zat en bood hem het kopje aan. Mijn vader keek op van zijn boek.

‘Er komt toch niks uitgesprongen, Max?’, vroeg hij, terwijl hij de koffie aannam. Toen lachte hij en wisten we dat hij niet langer boos was.

Mijn moeder hoorde ons lachen en kwam er ook bij op de veranda. Ze had haar armen vol zakken versgebrande pinda’s, die ze net had gekocht van een van de vele Chinese venters die in Bandoeng langs de wegen trokken. Voor tien cent kocht mijn moeder een paar pond pinda’s. We begonnen ze met zijn vieren te pellen. Het leek wel een plechtigheid die bij het ondergaan van de zon hoorde.

‘Isaïc’, zei moeder, op een lichte, vrolijke toon die Max en ik herkenden. Ik leunde naar Max toe en fluisterde: ‘Ze wil iets.’ Hij knikte instemmend.

‘Ja, Caroline?’, antwoordde mijn vader, zonder mijn commentaar op te merken.

‘Laten we deze week naar de schouwburg gaan.’ Max en ik wierpen elkaar een blik toe, want we wisten precies wat er nu kwam.

‘Tja, ik weet niet’, zei vader neutraal. Hij sloeg nog een bladzijde van zijn boek om.

‘Ach, toe nou Isaïc’, bleef moeder aandringen. Ze voerde verschillende redenen aan om te gaan. Tenslotte gaf mijn vader met een inschikkelijke grijns toe.

‘Jongens, je vader wil deze week naar de schouwburg’, kondigde mijn moeder aan, alsof we geen getuige waren geweest van het hele gesprek. Als we er niet zelf bij geweest waren, zouden we zeker allemaal, inclusief mijn vader, uit de manier waarop ze het zei, afgeleid hebben dat de hele

schouwburg zijn idee was. Moeder was er bijzonder goed in om mijn vader tot iets over te halen zonder dat hij zich dat realiseerde.

Mijn moeder vulde mijn vader goed aan. Waar hij verlegen en enigszins gereserveerd was, was zij een echte sociale vlinder. Waar hij geneigd was zich terug te trekken, was zij warm en hartelijk. Ze pasten echt goed bij elkaar. Als hun huwelijk niet zo sterk geweest was, zou de overgang van Nederlands Indië naar Nederland ongetwijfeld veel moeilijker zijn geweest.

Ze waren in 1915 naar de Oost gegaan. Terwijl rondom het neutrale Nederland de Wereldoorlog woedde, had mijn moeder een advertentie in een krant onder ogen gekregen, waarin in Nederlandse juristen werden opgeroepen naar Nederlands Indië te komen om hun juridische kennis over te dragen.

Mijn vader was advocaat en doceerde daarnaast Nederlands recht in Den Haag. Hij werkte hard en had veel cliënten, maar het was financieel gezien een moeilijke tijd. Vaak kreeg hij geen geld voor zijn inspanningen. Vanwege deze dreigende financiële crisis besloten Isaïc en Caroline Cassutto de boot te nemen en zich aan de kust van Java te vestigen. Vader vond werk in het lesgeven aan Indische aristocraten om hen voor te bereiden op een taak in het gouvernement. Na een jaar werd Max geboren en in 1919 verscheen ik op het toneel.

Mijn ouders waren beiden joods. Maar toen Max en ik geboren werden, was de dichtstbijzijnde rabbijn in Singapore, een afstand van tien dagreizen. Dus werden Max en ik geen van beiden besneden.

Mijn ouders beschouwden zichzelf als ruimdenkende joden. Mijn moeder was orthodox opgevoed; haar vader was voorzitter van de joodse gemeenschap in Den Haag. Maar zij was zelf niet religieus. Mijn vader kwam ook uit een

joodse familie, maar deed er niets aan. Toen ik klein was, was joods-zijn net zoiets neutraals als het feit dat gras groen was en de hemel blauw; het was gewoon een feit tussen vele andere onbelangrijke feiten. Dat ik een jood was vond ik net zo gewoon als dat ik twee handen, twee benen en een neus had. Dat het voor anderen ooit iets anders zou kunnen betekenen, kwam niet bij me op. Het zou me onvoorstelbaar geleken hebben dat mensen ooit naar mij zouden kijken en dat zij niet zouden zien dat ik een mens was met twee handen, twee benen en een neus - dat ze alleen maar een jood in me zouden zien.

In 1929 kreeg mijn vader een jaar verlof en gingen we naar Nederland. Daar ontmoette ik voor het eerst mijn joodse familie. Ik kwam er toen achter dat joods zijn in Nederland heel wat anders was dan in Indië. Sommige joodse mensen zagen er heel anders uit dan waar ik aan gewend was, met hele andere kleren. Ze hadden baarden en droegen lange donkere jassen. Onder de Nederlandse joden heerste gemeenschapszin en ik voelde dat joods zijn betekende dat je anders was, apart.

Maar deze ontdekking was maar een element in een hele reeks omstandigheden in dit voor mij grijze jaar. Het platte, lage land dat Nederland vormde, stond in dramatisch contrast met het beeld van de hoge bergstreken van Nederlands Indië, die ik scherpomlijnd in mijn herinnering meedroeg. Tijdens de lange wintermaanden lag het lage Hollandse land achter de dijken koud en vochtig onder een neerdrukkende grijze hemel, alleen afgewisseld met de molens die met hun lange armen naar de wind reikten.

Ik had heimwee naar de aanhoudend tropische warmte van Nederlands Indië. Ik voelde me totaal uitheems en vreemd, niet in harmonie met Nederland. Zelfs de geboorte van mijn kleine broertje George kon me niet boeien. Ik wilde weer naar huis.

1931

Toen we terugkwamen, werden we begroet door Kokkie, onze huisjongen Achmed en mijn vaders studenten. Ik was zo blij dat we weer op ons erf waren in plaats van in ons gehuurde huis in Nederland.

Spoedig na onze aankomst verraste mijn vader ons met een nieuwe radio! We hielden allemaal van muziek; mijn moeder was dol op Amerikaanse blues en swingende wijsjes. Na wat soebatten kon ze mijn vader altijd overhalen om te gaan dansen. De charleston klonk dan door de woonkamer. Vader had een paar dansschoenen met zwarte strikken.

Dit waren zorgeloze, gemakkelijke jaren; die bijzondere tijd van het leven waarin kinderen kunnen geloven dat elke dag speciaal voor hen geschapen is. Er was maar een ergernis in die tijd: mijn vervelende kleine broertje George. Het zal wel mijn beurt geweest zijn om de last te ervaren die Max natuurlijk met mij had meegemaakt. Ik betrapte George er een keer op dat hij op mijn lievelingsschaap Mieke probeerde te klimmen. Hij wilde erop paardjerijden, dat zag ik wel. Maar ik was ontzet en protesteerde woedend tegen Achmed. ‘Nee, nee, Sinjo Ernie, dat geeft niets! Mieke vindt dat niet erg’, probeerde hij uit te leggen. Nou, ik vond het wel erg. Maar George kreeg zijn zin.

Mijn moeder begreep mijn behoefte om een ‘eigen plekje’ te hebben in ons groeiende gezin, en daarom nam ze me mee op speciale tochten naar de bergen. Op een van die uitstapjes, toen ik twaalf was, ging mevrouw Nash ook mee. Dit was een vriendin van mijn moeder, een joodse Nederlandse die in Jezus als Messias was gaan geloven. We gingen ergens in een café langs de straat thee met cake gebruiken. Plotse-

ling zei mevrouw Nash tegen mijn moeder, ‘Ernie wordt later dominee.’

Wat een rare opmerking over zo’n jong kind, laat staan over een joodse jongen van twaalf. Nog vreemder is het dat noch mijn moeder, noch ik, door haar woorden geschokt waren.

VERHUIZEN

‘Niet slecht’, zei ik tegen mijzelf, terwijl ik mijn evenbeeld in de spiegel bekeek. Ik was veertien jaar en had voor het eerst een lange broek aan. Dit was een mijlpaal die je meestal pas bij achttien jaar passeerde. Ik voelde me heel mannelijk en wilde het effect aan mijn moeder laten zien.

Ik paradeerde de woonkamer binnen. ‘Moeder’, riep ik. Toen zag ik haar tegenover mijn vader staan, met haar handen in haar zij. Toen ik de kamer inliep zei ze: ‘Nou Isaïc, wat moeten we doen?’ Mijn vader deed zijn mond open om te antwoorden, maar zag mij toen achter mijn moeder staan.

‘Wat is er aan de hand?’, vroeg ik. Mijn vader keek mijn moeder aan en mijn moeder keek terug. Ik kon zien dat ze in stilte overlegden of ze mij in het gesprek zouden betrekken. Mijn moeder hief haar hand naar hem op, alsof ze wilde zeggen: ‘Zeg jij het maar tegen hem.’ Mijn vader schraapte zijn keel.

‘Nou Ernie, ik zal het je maar vertellen; ze hebben de school gesloten’, zei hij. Hij nam zijn bril af en wreef in zijn ogen, en vervolgens over zijn kin.

‘Bedoel je...’

‘Ja Ernie. Zo te zien heb ik geen werk meer.’ Hij zuchtte en vervolgde: ‘Eigenlijk moet ik nu een belangrijke beslissing nemen. Ik kan teruggaan naar Nederland en les gaan geven aan de Universiteit van Utrecht. Of ik kan een baan aannemen aan de school in Magelang.’

Mijn hart sprong op. ‘Bedoel je dat we misschien niet uit Indië weg hoeven?’, vroeg ik hoopvol.

‘We zullen zien,’ antwoordde hij zacht en verliet de kamer.

We wachtten allemaal gespannen op zijn beslissing. Ik kon zien dat mijn vader echt worstelde met de voor- en nadelen van beide mogelijkheden. ‘Wat moet dat moeilijk zijn om zulke keuzen te maken voor je gezin’, dacht ik. Ik had niet graag in zijn schoenen willen staan. Ik probeerde optimistisch te blijven en hoopte dat hij ons niet zou vertellen dat we afscheid zouden moeten nemen van onze vrienden, onze bedienden en ons huis.

Hij koos voor Holland

Totdat wij naar Nederland verhuisden had ik niet beseft hoe luxueus onze Indische levensstijl was. In ons nieuwe land waren wij lang niet zo welvarend. Vaders salaris was een heel stuk lager, dus hij kon er geen auto meer op na houden. Wij gingen op een kleine etage in Utrecht wonen, een berghok vergeleken met ons uitgestrekte erf op Java. Ik vond het schokkend om te zien dat Nederlanders als vuilnisman werkten. In Nederlands Indië waren Nederlanders altijd hoog opgeleid: dokters, tandartsen, zakenlieden.

Vader bereidde mij voor op een loopbaan als advocaat, net als hijzelf, dus ik werd ingeschreven bij het plaatselijk gymnasium. Ik had heimwee naar mijn vrienden, mijn huis en mijn dieren en daarom besloot ik iets aan mijn eenzaamheid te doen. Max had mij een paar jaar daarvoor op de ukelele leren spelen en daarom schafte ik een gitaar aan en begon uren op dat nieuwe instrument te oefenen en mijn eigen liedjes te schrijven. Later werd ik de leider van een bandje, ‘The Jolly Rhythmicians’. Ik ging ook saxofoon spelen, hoewel ik me alleen een tweedehands kon veroorloven die niet eens een lage besklep had. Maar voor een beginneling als ik was deze mooi genoeg.

Op een middag was ik op mijn kamer aan het oefenen toen mijn moeder binnenkwam en zei: ‘We gaan vanavond bij de familie Winkel op bezoek. Wil je mee?’

‘Wie zijn dat?’

‘O, die ken je toch nog wel, Ernie. Ze wonen in Haarlem. Je hebt ze ook tijdens ons verlof in Holland ontmoet.’

‘Het zal wel, maar dat weet ik niet meer’, zei ik schouderophalend.

Ik had niet echt zin om die Winkels op te zoeken, wie het dan ook waren. Ik was liever thuis gitaar blijven spelen. Maar ik wist dat mijn moeder het prettig zou vinden als ik meeding en het was in elk geval een kans om eens buiten Utrecht te komen.

De Winkels begroetten ons hartelijk. Ik was mijn jas aan het uittrekken toen mevrouw Winkel tegen mij zei: ‘Ernie, ken je onze dochter Hetty nog?’

Ik keek op. Ze leek uit het niets verschenen te zijn, dit stralende meisje in een blauwe jurk met parmantige pofmouw-tjes. Ze glimlachte naar me. Ik was meteen verkocht.

Tijdens het hele bezoek kon ik mijn ogen niet van dit wonderschone visioen genaamd Hetty losrukken. Ja, ik had haar inderdaad eerder ontmoet, maar toen was ze pas zes jaar geweest. Nu was ze elf en ze wekte onbekende emoties in mij op. Het bezoek was te gauw afgelopen.

Ik begon smoesjes te verzinnen om het huis van de familie Winkel te bezoeken. Hetty was te jong om mee uit te vragen, maar ik besloot geduldig te wachten. Ik ontdekte al snel dat Hetty niet alleen een mooi gezichtje had; ze was ook bijzonder aardig en had een goede zangstem. Ze was de stralende ster in mijn overigens sombere overgang naar Nederland. In de daarop volgende jaren ging ik wel eens met andere meisjes uit, maar mijn hart behoorde toe aan Hetty.

In 1937 ging mijn vader met pensioen en verliet de universiteit in Utrecht. Wij verhuisden naar Den Haag. Daar gingen we in een huis met drie verdiepingen wonen, dichtbij het centrum.

Veel ambtenaren van het gouvernement van Nederlands Indië gingen na hun pensioen in Den Haag wonen. Toen wij daar aankwamen snoof ik al snel een bekende geur op. Mijn maag begon ervan te knorren. Een Indisch restaurant! Er waren overal Indische en Chinese restaurants in Den Haag. Nu was ik weer thuis. We woonden ook vlak bij Scheveningen, niet verder van de schoonheid van de Noordzee vandaan dan een kwartier met de tram. Daar waren ijsco-karren en haringkramen te vinden; het was de ideale plek om een middagje door te brengen. Ik dacht dat ik het in Den Haag heel wat prettiger zou vinden dan Utrecht.

Ons huis in Den Haag was een groot huis, met drie verdiepingen, gesitueerd in een woonwijk dichtbij de tramroute naar het centrum. Mijn moeder kon dat niet in haar eentje schoonhouden, dus regelde mijn vader huishoudelijke hulp voor haar. Hij ontving een volledig pensioen van de universiteit en als bijverdienste gaf hij wat lessen en begon hij aan het schrijven van een stuk over Romeins recht. Op verzoek van de Nederlandse regering werd hij lid van een commissie die een regeling moest ontwerpen voor rechtvaardige behandeling van studenten bij tentamens.

Moeder had een nieuw huis, vader nieuw werk en ik een nieuwe saxofoon. Want mijn vader had mij een voorstel gedaan: hij wist dat mijn oude niet goed genoeg meer was en bood aan een nieuwe voor me te kopen, als ik een jaar lang niet rookte.

‘Afgesproken’, zei ik en ik liet mijn vingers langs de kleppen van de nieuwe sax op en neer gaan. Ik hoorde de zoete toon van de lage bes en wist dat het de moeite waard was.

Ik had de korte bouw van mijn vader geërfd, dus met sport was ik nooit een ster, maar door mijn nieuwe band 'The Music First Boys', af en toe een Amerikaanse film en Hetty, de liefde van mijn leven (in 1939 begonnen we officieel met elkaar uit te gaan) werd ik een hele piet op school. Het leven was plotseling zo druk, te druk om te leren. Ik haalde Hetty over om in de band te komen zingen zodat we elkaar vaker zagen, maar ik kreeg het niet voor elkaar om mijn studieboeken met de band te combineren. Het kwam erop neer dat ik vaak pas ná het repeteren ging zitten leren. Ik viel vaak in slaap met mijn hoofd op mijn boeken en dan dansten de werkwoordsvervoegingen in mijn hoofd op het ritme van een Dixieland jazzwijsje. Max en George namen het om de beurt op zich om mij wakker te schudden. George en ik hadden onze rol als vervelende kleine broertjes vaarwel gezegd. We waren nu goed met elkaar bevriend. George was onder de indruk van mijn schoolband en zelfs Max scheen het goed te vinden.

Max had zich verloofd met een meisje dat door iedereen 'Puck' werd genoemd. We kenden Puck al in Nederlands Indië toen we klein waren; ze was de dochter van een gepensioneerde Nederlandse luitenant kolonel, die ook met zijn gezin naar Nederland was teruggekeerd. Ik imiteerde Max en verzamelde al mijn moed om Hetty een aanzoek te doen. Ze nam het aan. De dagen waren vol beloften.

Maar om ons heen was de wereld in beroering. De lijnen op de wereldkaart werden opnieuw getrokken. In Duitsland was een man aan de macht gekomen die Adolf Hitler heette. Duitsland had Oostenrijk en Tsjechoslowakije geannexeerd en aasde nu op Polen. Italië eigende zich Albanië en Ethiopië toe. Japan was in oorlog met de Chinezen. Wij gingen ervan uit dat de Nederlandse grenzen gerespecteerd zouden worden. We waren immers ook neutraal geweest in de Eerste Wereldoorlog?

Maar langzamerhand gingen we ons steeds minder veilig voelen. De schaduw van het hakenkruis werd groter en hing dreigender over ons heen. Toen Duitsland op 1 september 1939 Polen binnenviel, en Frankrijk en Groot-Brittannië vervolgens aan Duitsland de oorlog verklaarden, werden onze illusies van vrede als goedkoop serviesgoed in scherven gesmeten.

Ik kreeg een oproep om mijn schoolopleiding te onderbreken en een basisopleiding voor de Koninklijke Landmacht te gaan volgen. De dienst bracht me naar Delft, niet ver van Den Haag. Het voordeel hiervan was dat ik nog steeds dicht bij Hetty was, want die woonde in Scheveningen. Ze kon elk weekend met de fiets naar Delft komen en mij in de kazerne opzoeken.

Ik had in dienst veel gemak van mijn muzikale aanleg; ik werd trompetter. Maar ik bleef niet lang in Delft. Er werd besloten dat ik terug naar school moest om eindexamen te doen. Als ik dat gehaald had, zou ik naar de officiersopleiding worden gestuurd.

Toen ik weer in Den Haag was kreeg ik inspiratie voor een liedje voor Hetty. Het ging over een soldaat die zijn geliefde achterlaat en de oorlog in moet. Ik noemde het 'So long, Chérie.' Hetty vond het prachtig, en mijn familie en vrienden ook, dus ik besloot dat het uitgegeven moest worden. Sommige plaatselijke zenders namen het over en tot mijn stomme verbazing werd het heel populair! Maar een toekomst als hitschrijver zat er niet in!

De winterdagen kwamen en gingen en schilderden het land en de hemel in vele grijze tinten. Twee dagen voor Kerstmis trouwden Max en Puck. Daarna keerden zij naar Nederlands Indië terug zodat Max in het koloniale leger kon dienen. Over de viering van Oud en Nieuw hing de schaduw van de oorlogsdreiging. We hingen nieuwe kalenders aan de muur, maar vroegen ons tegelijkertijd af wat die

blanco dagen vóór ons bevatten, in een wereld waar iedereen de macht scheen te willen grijpen.

Het werd lente en ik had het nog net zo druk als altijd. Hoe ik mijn dagen ook indeelde, ik had nog steeds te weinig tijd om te leren. Ik blufte mij vaak door repetities heen en haalde ze met de hakken over de sloot. Het was een schooltraditie om op repetitiedagen vroeg op te staan, naar een haringkraam te gaan en zoveel mogelijk haring te eten. Haring stond bekend als voedsel voor de hersenen. Soms werkte het, soms niet.

Op een avond in mei kwam ik thuis, nadat ik met vrienden een paar biertjes had gedronken. Ik zou juist in bed duiken toen ik ineens besprongen werd door het gevoel dat ik iets vergat. Maar ik haalde mijn schouders op en deed het licht uit met de gedachte dat, wat het ook was, morgen vroeg genoeg was.

Ik ging ineens rechtop zitten. Morgen! Repetitie Frans en ik had er totaal niets aan gedaan! Ik deed het licht weer aan, pakte mijn Franse boek en begon moeizaam de bladzijden om te slaan. Deze moest ik echt halen. Ik zat een paar uur te blokken maar werd door uitputting overmand. Ik moest mijn hoofd even op mijn bureau leggen, even maar....

Donderend geraas wekte me. De ramen rammelden in de sponningen. Ik sprong op en liep naar het raam aan de voorkant. De hemel werd verlicht door de flitsen van een bombardement. Nederland werd aangevallen!

Ik werd opgeroepen om weer naar Delft te komen, maar kon drie dagen later alweer naar huis. Ik had niet genoeg training gehad om aan het front te dienen. Het was slechts een kwestie van tijd voordat Nederland zou moeten zwichten voor de gewelddadige tactieken van haar oosterbuur.

De Duitse troepen namen Nederland in vijf dagen in. De nazi's vielen binnen met hun ganzenpas alsof dit altijd al hun land was geweest. Toch stond de lentezon warm in de

helderblauwe hemel te stralen, stonden de bollenvelden in bloei en kwamen de vogels terug uit hun winterkwartieren. De natuur zelf leek Hitler te tarten. Als ze geweten hadden wat ons land zou overkomen, waren de bloemen misschien diep in de grond gebleven. Misschien zouden de vogels zijn omgekeerd.

VADER!

Eerst leek de bezetting door de nazi's niet zo erg. Eigenlijk hadden we zoveel maanden onder oorlogsdreiging geleefd, dat we ons allemaal min of meer opgelucht voelden. Goed, de nazi's hadden nu het bestuur in handen, maar er was voorlopig weinig verandering te bespeuren. De meest zichtbare wijziging in het dagelijks leven was de plotselinge verschijning van hakenkruisen en soldaten overal. Koningin Wilhelmina en Prins Bernhard vluchtten tijdens de invasie naar Engeland, en Hitler benoemde een fanatieke Oostenrijkse nazi, Arthur Seyss-Inquart, tot leider van de Nederlandse burgerregering.

Eind mei hield Seyss-Inquart een radiotoespraak. Hij verzekerde de Nederlanders dat het leven gewoon door zou gaan, dat de nieuwe regering hen geen kwaad wilde doen. Nederlandse soldaten die door de Wehrmacht krijgsgevangen waren gemaakt, mochten naar huis terugkeren, als gebaar van goede wil. Hij bood zelfs excuses aan voor het bloedbad dat in Rotterdam was aangericht. Het centrum van die stad, die zo'n belangrijke rol had gespeeld in de wereldhandel, een van de oudste en drukste havens ter wereld, was in veertig minuten verwoest. Seyss-Inquart legde uit dat de Nederlandse capitulatie had plaatsgevonden nadat de Duitsers orders hadden gekregen om de stad aan te vallen. Ons gezin luisterde naar de toespraak en we waren dankbaar dat ik uit het leger naar huis was gestuurd.

Na de eerste opluchting kwam er echter een gevoel van ontmoediging. Het ondenkbare was geschied. Onze neutraliteit bleek niets waard te zijn geweest. Ondanks de beloften van Seyss-Inquart bleven we wantrouwig.

In de herfst begon de school weer en ik probeerde me op mijn schoolwerk te concentreren. Maar ik had alle motivatie om Duits te leren verloren. Ik zag er tegenop naar de Duitse lessen te moeten. Blijkbaar deelde onze leraar mijn gevoelens. Toen we de klas binnengekomen waren en waren gaan zitten, keerde hij zich van het bord naar ons toe en verwelkomde ons met de woorden:

‘Aan de slag jongens, Zwitsers leren!’ Meer hoefde hij niet te zeggen.

In januari moesten alle Nederlanders een verklaring invullen. Een van de vragen op dit formulier was hoeveel joodse grootouders we hadden. We voelden een steek van angst door ons heen gaan, maar probeerden alle bange gevoelens te negeren. Toen de nazi's Oostenrijk en Tsjecho-Slowakije hadden geannexeerd, hadden we geruchten gehoord over pesterijen tegen de joden. Er waren ons verhalen ter ore gekomen dat joden de straten moesten reinigen met tandenborstels. Maar de Duitsers hadden zich zo netjes mogelijk gedragen sinds de bezetting begonnen was. Er was niet geplunderd, er waren op straat geen joden in elkaar geslagen of synagogen verbrand. Dus toen we deze verklaring moesten invullen, hadden we geen concrete aanleiding om niet openhartig te zijn over onze afkomst. Bovendien was mijn vader hoogleraar Nederlands recht, dus hoe zouden we kunnen weigeren? We vulden de formulieren naar waarheid in.

Het voelde vreemd aan om kruisjes te zetten die aangaven dat ik joods was. Ik had me tot nu toe nauwelijks joods gevoeld. Ik had slechts één grootouder ontmoet, mijn moeders vader. De rest was jaren geleden gestorven. Ik was amper betrokken bij de joodse gemeenschap in Nederland. Ik voelde me niet joods; ik wist niet eens wat het was om je joods te voelen. Het hele idee was vreemd voor me.

In april deed de Gestapo een inval in ons huis en arresteerde mijn vader. Zulke arrestaties werden gebruikelijker. Herr Fischer, het hoofd van de Gestapo, weigerde te zeg-

gen waarom ze mijn vader meenamen. Maar we lazen het de volgende dag in de krant, waarvan de inhoud door de nazi's bepaald werd. Wat was mijn vaders misdaad? Hij was een joodse professor die lid was van een commissie die de gang van zaken bij tentamens vaststelde. Maanden daarvoor hadden de nazi's alle joodse ambtenaren ontslagen, maar op de een of andere manier hadden ze mijn vader over het hoofd gezien. Het was dus hun fout, maar mijn vader werd gearresteerd.

Tot onze ontzetting lazen we dat hij naar een concentratiekamp in Polen was afgevoerd, maar na drie weken en eindeloos telefoneren, kwam mijn moeder er eindelijk achter dat hij in werkelijkheid naar het 'Oranjehotel' was gebracht, het huis van bewaring voor politieke gevangenen in Den Haag.

Moeder ging meteen aan het werk. Ze trok haar beste zwarte avondjurk aan, pakte haar mooiste hoed en haar stola van nertsbont, en ging op weg om haar man vrij te krijgen. Het geluid van haar hoge hakken gaf uiting aan haar vastbeslotenheid toen ze het kantoor van Herr Fischer binnenmarcheerde.

Herr Fischer keek haar waardierend aan, maar hij werd kwaad toen ze hem uitschold: 'Hoe durft u een zo gerespecteerd man gevangen te houden!'

'Hoe durft u mijn kantoor zo binnen te vallen, mevrouw Cassutto! Geef me één goede reden waarom ik u niet bij uw man in een cel zou stoppen!', was zijn weerwoord.

Dit bracht mijn moeder in verwarring, maar ze beheerste zich en zei: 'Omdat u en ik allebei weten, Herr Fischer, dat het uw eigen nalatigheid was waardoor u over het hoofd hebt gezien dat Isaïc in die commissie zat. Weten uw bazen dat?'

'We wilden alleen maar een voorbeeld stellen, mevrouw Cassutto', zei hij snel. 'Uw man is een prominente Hage-

naar. Door hem te arresteren laten we zien dat we ons gezag ernstig opvatten. We zullen hem nu vrijlaten.' Maar terwijl hij die woorden sprak, verraadden zijn ogen een onuitgesproken bedreiging, zei mijn moeder later.

Ze verliet Herr Fischers kantoor en ging weer naar beneden om op haar man te wachten. Mijn vader kwam met haar mee naar huis. Maar nu waren we bang. We beseften dat het een dwaze fout was om te denken dat het leven gewoon verder zou gaan.

ZOMER 1941

AMSTERDAM

Elly Rodrigues wilde maar wat graag dat de school weer zou beginnen. Dan zou ze tenminste iets te doen hebben. 'Vroeger was de zomer leuk', dacht ze. Maar deze zomer was er in Amsterdam een verordening uitgevaardigd dat joden geen hotels of restaurants of andere bedrijven van niet-joden meer mochten binnengaan. Een paar weken daarvoor hadden zij en haar oudere broer Henri hun moeder gesmeekt of ze niet naar het strand konden.

'Het spijt me zeer', zei Lea tegen haar kinderen, 'maar we kunnen niet naar het strand.' Ze had niet willen uitleggen waarom niet, maar ze bleven aanhouden.

'Mogen we dan naar het zwembad?,' stelde Elly voor.

'Of naar de film?,' probeerde Henri hulpvaardig.

'Nee!', bitste Lea, 'dat kan niet.' Ze zag hoe teleurgesteld de kinderen waren, hurkte neer en nam ze allebei in haar armen. 'Het spijt me', zei ze, 'maar het is nu eenmaal zo dat...'

'...dat joden niet meer naar die plaatsen toe mogen', maakte haar man de zin af, terwijl hij de kamer binnenstapte.

'Bram, wanneer ben je thuisgekomen?' Lea richtte zich op om haar man te omhelzen.

'Nu net', antwoordde hij, 'je had moeten zien wat een rij er stond.'

Alle inwoners van Amsterdam hadden bevel gekregen hun radio bij de nazi's in te leveren. De familie Rodrigues woonde

in Zuid. Hun vader was heel vroeg op weg gegaan in de hoop de menigte voor te zijn. Elly herinnerde zich hoe treurig zijn ogen stonden toen hij de plaatsen opnoemde waar ze niet meer heen mochten omdat ze joods waren.

Nu zat ze met Henri en haar moeder in de woonkamer. Haar moeder was aan het naaien. Henri speelde patience. Elly was rusteloos, ze wilde zo graag op het strand spelen. Ze zat te dromen over zand tussen haar tenen toen haar vader naar beneden kwam.

‘Zo’, zei hij, ‘hoe gaat het met mijn kinderen op zo’n mooie zomerdag?’

‘We vervelen ons’, zei Henri stroef.

‘Ik ook! Papa, hoe lang duurt het nog voordat de school weer begint? Ik mis mijn vriendinnetjes zo. De enigen die ik nog zie, zijn de meisjes die ook naar de synagoge gaan’, zei Elly.

Bram legde zijn hand op het hoofd van zijn dochtertje en streek haar donkere krullen naar achter. ‘Je zult ze misschien nog een hele tijd niet zien Elly.’

‘Waarom niet?’, vroeg ze, verbaasd over zijn woorden en het verdriet in zijn stem.

Abraham Rodrigues aarzelde en keek naar zijn vrouw, in de hoop dat zij het antwoord zou geven.

‘Wat is er?’, wilde Henri weten. ‘Is er iets ergs met de zaak?’ Elly en Henri wisten dat er niet veel geld binnenkwam; hun vader was eigenaar van een textielzaak en was heel wat klanten kwijtgeraakt. Hun ouders hadden uitgelegd dat ze minder geld konden uitgeven. De kinderen begrepen dat ze niet zoveel nieuwe kleren en speelgoed zouden krijgen en dat ze zuinig moesten zijn met eten. Ze hadden dat nieuws goed verwerkt. Hun ouders waren trots op hen. Misschien had de treurige blik in hun vaders ogen daar iets mee te maken, dacht Elly.

‘Elly, Henri, we moeten praten’, zei Bram ernstig. Een paar jaar geleden zou hij zijn kinderen op schoot hebben genomen,

maar nu waren ze daar te groot voor. Elly was elf en Henri dertien. Ze zaten aan zijn voeten.

‘Ik weet niet goed hoe ik het moet vertellen’, begon Bram Rodrigues. ‘Jullie mogen niet meer naar je oude school terug.’

Ze keken hem verschrikt aan. Naar school gaan kon toch niet verboden worden!

‘Van nu af aan moeten jullie naar school met alle andere joodse kinderen’, zei Bram tot slot.

‘Ik begrijp er niets van, papa. Wat hebben we verkeerd gedaan?’ Elly’s lip trilde.

‘Niets, helemaal niets’, zei Lea en kustte haar. ‘De dingen veranderen, dat is alles.’

‘Moet ik nog naar de synagoge voor Hebreeuwse les, of leer ik alles voor mijn Barmitswa op de nieuwe school?’, wilde Henri weten.

Weer keken Bram en Lea elkaar ongemakkelijk aan. ‘Jongen’, zei Bram, ‘ik kan beter meteen uitleggen dat ze de synagoge gaan sluiten.’

‘Wat!’, riep Henri uit, ‘maar hoe...’ ‘Ik zal je hier thuis lesgeven, Henri. Privé-les van de zoon van een rabbijn, hoe lijkt je dat?’ Bram probeerde het opgewekt te zeggen.

Elly keek naar haar broer en zag dat hij probeerde dapper te zijn, dat hij probeerde dit allemaal te aanvaarden. De synagoge was hun leven! Hoe konden die nazi’s gewoon zo’n groot stuk van hun leven wegvagen? Het leek zo wreed.

Nu kon Elly zich niet eens meer verheugen op naar school gaan.

GOD?

Ik kon mijn vaders woorden niet geloven. Ik had eindelijk mijn eindexamen gymnasium gehaald (dankzij een stevige portie bijlessen) en nu vertelde hij me dat ik toch geen rechten zou kunnen studeren. De nazi's hadden de universiteiten voor joden verboden. Alweer een nieuwe wet die ons leven binnensloop en de eenvoudigste dingen moeilijk maakte.

‘Maar we zijn geen echte joden!’, riep ik gefrustreerd uit.

‘Hud je mond!’, zei mijn moeder met nadruk. ‘Je grootvader draait zich om in zijn graf!’

‘Sorry moeder.’

Maar hoewel ik zweeg, vlogen mijn gedachten verder. Ik was misschien twee of drie keer in mijn leven in een synagoge geweest. Ik keek in de spiegel. Was ik echt joods? Was dit een joods gezicht? En waarom was het zo belangrijk?

In de herfst begon mijn vader me de eerste beginselen van het recht bij te brengen. Ik probeerde niet te laten merken dat ik er steeds minder belangstelling voor had. Het leek me in deze steeds nijpender wordende omstandigheden tijdverspilling om rechten te studeren.

Hetty en ik maakten een wandeling. We hadden niet veel tijd, vanwege de avondklok die de nazi's hadden ingesteld. Ik voelde me geïrriteerd en dus leek het me beter te zwijgen en Hetty te laten praten, maar het was zelfs al moeilijk me te concentreren op haar woorden. Terwijl we door de straten gingen, kwam er een herinnering in mij boven...

Ik was een kleine jongen in Bandoeng en speelde zoals gewoonlijk buiten. Ik had zin in avontuur en besloot naar

het centrum van de stad te lopen. Toen ik een hoek omging zag ik de grootste kerk van Bandoeng voor me. Door nieuwsgierigheid gedreven, probeerde ik de zware deur en deze was open.

Binnen in de lege kerk was het stil. Het voelde koud aan. Ook al was de lucht warm, toch rilde ik. Ik bleef niet lang.

Wat ik me nu het duidelijkst herinnerde was het gevoel dat ik op zoek was. Ik had echt verwacht dat ik iets of iemand binnen die muren zou vinden. Toen ik niets vond, voelde ik me leeg.

Zo voelde ik me nu ook; alsof ik nog steeds op zoek was naar iets dat me ontglipte...

Hetty onderbrak mijn mijmeringen. 'Ernie?', zei ze, een beetje ongeduldig.

'Sorry, wat zei je?'

'Ik zei dat ik het jammer vond dat ik ons liedje niet meer op de radio hoor, sinds de nazi's liedjes van joden verboden hebben.' Ze keek even aandachtig naar mijn gezicht. 'Ernie, waar denk je aan?'

Ik aarzelde even en barstte toen los, 'Hetty, de mensen worden zomaar gearresteerd. Onze vrijheid verdwijnt. Alleen maar omdat we joods zijn. Maar ik weet niet eens wat het inhoudt om joods te zijn! En naar de synagoge om er achter te komen, kan ik ook al niet. En ik heb maar steeds het gevoel dat als ik er niet achter kom wat het betekent om joods te zijn, dan is dat allemaal', - en ik wees naar een winkel waar de woorden VUILE JODENZAAK op gekalkt was - 'allemaal voor niks.' Hetty keek eerst geschokt en daarna medelijdend.

'Ik weet niet goed wat ik tegen je moet zeggen. Ik ben ook niet religieus opgevoed', zei ze zachtjes. We wandelden in stilte nog een eindje verder.

Op een hoek hield ik stil en keerde me tot haar, 'Hetty, geloof jij in God?'

'Dat wou ik jou ook net vragen', zei ze.

'Ik weet niet wat ik geloof', zei ik.

'Nou Ernie, je weet je moment wel te kiezen', zei mijn moeder die avond toen ik haar vroeg wat ze mij over het joodse geloof kon vertellen. 'Dit is nogal een rare tijd om meer joods te willen worden!'

'Ik zeg niet dat ik orthodox wil worden of zo, moeder. Ik wil gewoon weten wat dat idee van een uitverkoren volk inhoudt', probeerde ik uit te leggen.

'Net wat ik zeg, een rare tijd om 'uitverkoren' te willen zijn', glimlachte ze wrang. Ze stond van de tafel op en ging naar haar slaapkamer. Ik hoorde gedempte geluiden van laden die open en dicht gingen. Na een paar minuten kwam ze weer beneden met een oud exemplaar van de Tenach.

'Die heb ik niet meer ingezien sinds ik op Hebreeuwse les zat', zei ze, terwijl ze het stof van het omslag veegde. 'Als je meer over het jodendom wilt weten, dan denk ik dat je hier meer in kunt vinden dan wat ik je kan uitleggen.'

Zo begon ik, Ernie Cassutto, die tot nu toe liever muziek en bier had gehad dan boeken, de bijbel te lezen.

NIEUWE SCHOOL

Het was de eerste dag van het nieuwe schooljaar. Naar de joodse school! Elly was gespannen, maar ook opgelucht dat ze eindelijk ergens heen mocht. Toen ze bij de school kwam zag ze gelukkig een paar vriendinnen. Ze hadden nog even tijd voordat de school begon, dus stonden ze druk te kletsen in de hal over wat ze die zomer gedaan hadden. Ondertussen viel Elly's oog op een mooi meisje dat aan de andere kant van de hal stond en naar hen keek.

'Wie is dat meisje?', fluisterde ze tegen een vriendin.

'Zij is van dat gezin dat hierheen verhuisd is uit Duitsland. Haar zus zit hier ook op school', kreeg Elly te horen.

'O ja, ik weet nog dat ik haar op onze oude school gezien heb', zei Elly.

Elly liep bij haar vriendinnen vandaan naar het meisje toe, niet zeker of ze Nederlands kende.

'Hallo', zei Elly in het Nederlands en wees op zichzelf, 'Ik ben Elly Rodrigues.'

'Hallo', zei het meisje in het Nederlands, met een zwaar Duits accent. 'Ik heet Anne, Anne Frank.'

'Leuk dat je er ook bent', zei Elly, 'kom je echt uit Duitsland?'

De bel ging, het was tijd om naar de klas te gaan. Ze zouden hun gesprek later moeten voortzetten.